

NAGY IMRE

GERTRUDIS PERE

A Melinda-ügy és a IV. felvonás Gertrudis-monológiájának hatalmi diskurzusa

1. Gertrudis és a Melinda-ügy

A *Bánk bán* mai tudáshorizonton történő értelmezése a korábbiaktól eltérő, új nézőpontok kijelölését feltételezi. Az egyik ilyen megközelítési mód a női szereplőkre fókuszálva azok elmozdítását célozza az eddigi interpretációkban sokszor megmerevedni látszó szerepkörökből. Korábbi elemzéseinkben (*Melinda könnyei*,¹ *A magyar Lucretia*²) arra tettünk kísérletet, hogy Melindát eltávolítsuk a kanonizáló olvasatokban gyökerező, később olykor a magyar feleség – bizonyos mértékben dramaturgiai normaként is szolgáló – ártatlan tisztaságát feltételező helyzetéből, a naiva, a tapasztalatlan ártatlanság pozíciójából, amelynek kialakulását Erkel operája, illetve Egressy Béni librettója is serkentette. És szembenéztünk azzal a valóban nem könnyű kérdéssel, hogy tulajdonképpen mi történt és, főként, *hogyan* történt vele, és a körülményeket tekintve szexuális erőszaknak nevezhető esemény miként esett meg általa is, mennyiben volt annak áldozata és mennyiben részese, s mindez miféle testi és lelki következményekkel járt reá nézve. Az őt ért atrocitás hatására módosult tudatállapotba kerülő nő színpadi hagyományát lebontva pedig a „tébult” beszéd felszíne mögött a trauma feldolgozásának, a megtisztulásnak olyan szövegbeli mélyrétegére figyelhettünk fel, amely pszichológiai és dramaturgiai szempontból is kárpótolhat bennünket a korábbi sztereotípiák lebontásáért.

Ezúttal arra törekszünk, hogy Gertrudist, a királynét megszabadítsuk a romlott meráni asszony, a gyűlöletes kerítő stigmájától. Ebben a vonatkozásban elemzésünk a Vörösmarty szerint „nem egészen érthető”,³ később többnyire elmarasztalt Gertrudis perének – nem előzmények nélkül történő – újrafelvétele.

1 NAGY 2011, 266–278.

2 NAGY 2014, 275–300.

3 VÖRÖSMARTY 1976, 206.

A két női szerep mozgatása nem kis mértékben összefügg egymással. Gertrudis megítélésének egyik legfontosabb eleme ugyanis éppen a Melinda-ügy, amelynek szerintünk téves megítélése a királyné szövegének mélyebb rétegét is lefedte. Már korábbi fejtegetéseinkből is világossá válhatott, hogy olvasatunk szerint nem áll meg a királyné ezzel kapcsolatos bűnösségének, sőt kerítő szerepének a szakirodalom nagyobb részében Arany Jánostól Orosz Lászlóig különböző árnyalatokban megfogalmazódó vádja. „Igenis! A királyné tudja öccse szándokát, tudva segítette azt elő, midőn Melindát udvarába hozatta” – állította Arany János.⁴ Igaz, megszorítással fogalmazott: „Gertrúd magában *a tényben* ártatlan volt.”⁵ A tény ebben az összefüggésben minden bizonnyal a szexuális eseményt, illetve az azt közvetlenül lehetővé tevő manipulált helyzetet jelenti. E szerint Gertrudis tehát az odáig vezető út előkészítője, kijelölője volt. Gyulai Pál hasonlóan vélekedett: „Jól tudja, hogy Ottó Melinda után vetette magát” – állapította meg. „Tetteti, mintha mindezt nem tudná” – tette hozzá. Az okot is megjelölte: „Mivel maga nem erényes, nem becsüli az erényt”, mondta ki ítéletét,⁶ s lényegében már készen áll a feltételezett konfliktus negatív pólusára helyezhető „ellenjátékos” amorális alakzata. Pándi Pálnak később már csak a kontúrokat kellett élesebben megvonnia. „A 12. [a mi első kiadást követő számításunk szerint valójában a 13.] jelenet tendenciája félreérthetetlenül tudtunkra adja, hogy a magát biztosító királyné homályos, kétértelműen célozgató szavaiból egyre inkább előtör a biztató, bátorító, felcsigázó, felbujtó Gertrudis jelleme-szellem. Ez a Melinda elcsábítására ingerlő családi agitáció [...].”⁷ A királyné korábban, más összefüggésben már idézett megnyilatkozását⁸ – amelyet Melinda sírásáról értesülve ezekkel a szavakkal zárt: „ki ekkor / is még lemond, az ok-talan – bolond” – Pándi szerintünk elfogultan, előítéllettel olvassa, s mintegy vakon szemléli a jelenet, a szöveget betűzve inkább csak hallja, de nem látja a jelenetet (helyzete azonos a színpalak mögött álló Bánkéval), mert figyelmen kívül hagyja az instrukciókat. Gertrúd ugyanis *elkomorodik*, és *kese-rűn elmosolyodik*, miközben a csakugyan kétes értelmű szavakat kimondja. Márpedig a látvány ellenpontozza a megnyilatkozás verbális szemantikáját,

4 ARANY 1968, 241.

5 *Uo.*, 239.

6 GYULAI 1883, 260–261.

7 PÁNDI 1980., I., 334.

8 NAGY 2011, 273.

ami a színjáték természetéből következik. Az, amit mond, elválaszthatatlan attól, ahogyan mondja. Az elemző a királyné ténymegállapító, konstatív kijelentését tette buzdító, cselekedtető, performatív aktusnak veszi. Ahogyan Bánk is. És, végzetes módon, a kihallgatott dialógust a maga módján szintén félreértő, de nem Ottót, hanem önmagát lépésre serkentő Bíberách. Pándi szerint a királyné üzenete így szól: ha már Ottó elkezdte a dolgot (bár talán ezt korábban nem tudta, esetleg nem is helyeselte volna), akkor folytassa, szerezze meg Melindát, mert az ellenállni a jelek szerint már nem képes nő ily módon hallgatni fog. Valóban léha, cinkos, királynéhez méltatlan sugalmazás lenne, ha így lenne. Ám az öccse magatartását elítélő és Melindában is csalódní látszó Gertrúd nem „biztat” vagy „felcsigáz”, csak gondterhes, zord véleményt mond az emberekről, a gyarló nőkről és az ostoba férfiakról. Mintha monologizálna, Ottó jelenlétéről szinte már nem is vesz tudomást, és nem tudja, hogy szavait mások – korlátozott megfigyelési pozícióból – kihallgatják. Felháborítja Ottó meggondolatlansága, és családi büszkeségét valóban sérti kudarca. De lezártnak tekinti az ügyet. Későre jár, Melinda feldúltan távozott, Ottónak másnap – Gertrúd parancsa értelmében – távoznia kell az udvarból. Tehát többé ők nem találkoznak. A kínos ügy végére pontot tett. Nem érdekli tovább a dolog: „mit gondolkod velled!!!” – vetette oda fivérének, miközben sietve távozott a színről. Nem tudja, nem tudhatja, hogy távozása után a párbeszédüket kihallgató Bíberách milyen tanácsot ad majd Ottónak.

A nagy színésznők, akik nemcsak betanulták a szöveget, hanem azt gesztusokkal, arcjátékkal és mozgásokkal képzett, átélt szituációba helyezték, feltehetően másként gondolkodtak erről a nőről, mint vádlói. „Úgy látszik, mindjárt Kántornéval megkezdődött ez a Gertrudis alakját a költő szándékánál nagyobbra emelő alakítás, újabb időkben Jászai Mari egyik legnagyobb szerepét köszönhattük ennek” – írta Waldapfel 1942-ben.⁹ Színház-történeti szempontból erre nézve tanulságosak Pálffy Daun Lipót 1881-ben a *Bánk bán* operához készített jelmeztervei. *Gertrudis udvari díszruhában*, valamint *Gertrudis elfogadó ruhában* című akvarellje rendkívül szép fiatal nőt ábrázol, előkelő jelenséget, vele szemben a címszereplő a kor ősmagyar képzetét testesíti meg keleties jelmezelemekkel, mord arckifejezéssel, és hatalmas bajusszal jelenik meg a *Bánk bán udvari díszruhában* című képen. De már Barabás Miklós színpadi jeleneteket ábrázoló szerepképeinek egyikén

9 WALDAPFEL 1942, 106–107.

Laborfalvi Rózát hasonló szellemben ábrázolja Gertrudis szerepében.¹⁰ A litográfián finoman elegáns, nemes arcvonású, tiszta tekintetű biedermeier hölgyet látunk, akit képtelenség lenne a gonosz kerítő negatív szerepkörébe helyezni, ami, persze, azt is jelzi, hogy a reformkori művészek (és követőik is) saját koruk képzezeit vetítették rá a történelmi dráma világára.¹¹

Amikor Waldapfel a költő szándékára hivatkozott, minden bizonnyal a dráma dialogizált szövege elé írt *Jegyzésre* gondolt, amelyben a szerző ezt írta: „Illyen nevelésű Öcsék között Gertrudist se reménylyük igen angyalnak [...]. Csak mélj tiszteletre méltó állapottya az, melly engem valamennyire ment-ségére kényszerített.”¹² A költő szándéka azonban – elegendő itt Roland Barthes-ra¹³ vagy Umberto Ecóra¹⁴ hivatkozni – nem kötheti meg az értelmező kezét. Az említett színésznők szintén a maguk módján értelmezték szerepüket. Fontos tisztázni, hogy a függelékszöveggént szolgáló *Jegyzést* a szerző írja (feltehetően utólag, műve olvasójaként), nem pedig a szöveg mögött feltételezhető, azt a színpadi térben megjelenítő *dramaturg* (aki afféle szerepet tölt be, mint epikus művekben az elbeszélő), a szöveg egyébként is mindig többet tud, mint a szerző, olyat is, amit írója nem tudott vagy nem akart tudni.

A Melinda-ügyben Gertrudis legfőbb védője Barta János, aki 1925-ben publikált alapvető tanulmányában arra a megállapításra jutott – az első kidolgozás akkor már ismert szövegéből kiindulva, de a végső változatra is érvényesen –, hogy „a királyné minden Melinda elleni cselszövésben teljesen ártatlan.”¹⁵ Álláspontját a szöveg szoros olvasásán alapuló érvekkel támasztotta alá. Figyelt arra, hogy az első felvonás korábban már szóba hozott részletének („Tudd meg kicsiny lelkű, hogy e’ dolog / ha Melinda’ érdemét temette volna / el; úgy kikergettetni kész lehetnék / Országaimbol”) műveltető, de szenvedő igének is feltételezhető *kikergettetni* szava helyett az első kidolgozásban világosabb kifejezés áll: „Pelengér- / Oszlopra kész volnálak áll’tani”.¹⁶ Barta fontosnak tartja, hogy a történetbe beavatott Izidóra az ötödik felvonásban mindvégig kitart úrnője ártatlansága mellett, s maga Gertrudis is, az

10 BARABÁS Miklós – WALZEL Ágost Frigyes, *Laborfalvi Róza mint Gertrudis*, 1845. MNM TKCS, Ltsz. 2415. A Pesti Divatlap 1845. évi melléklete.

11 BASICS 2014.

12 KATONA 1821, V.

13 BARTHES 1996.

14 ECO 1976.

15 BARTA 1976, 385.

16 KATONA 1983, 52.

ártatlanul szóval ajkán halt meg. (Erre még majd később visszatérünk.) Barta álláspontja mellett szól a haldokló Bíberách vallomása is. Barta legnyomósabb érveit a királyné ártatlansága mellett a dráma egészének szelleméből, dramaturgiai rendjéből következteti. „Bánk tragikumának teljessége is csak akkor áll helyre, ha Gertrúdot ártatlannak látjuk” – írja. A tragikumnak erre a kényes egyensúlyára korábban Zoltvány Irén is felfigyelt.¹⁷ De Barta szerint a Melinda-ügyben vétlen Gertrúd alakját a dráma szerkezetének épen maradása is megköveteli. „Csak az ártatlan Gertrúd sorsa képes a záró-felvonást az előbbiekkal összekapcsolni s azt, ami benne történik, elsősorban Bánk összeomlását, az előzmények szerves folytatása gyanánt tüntetni fel.”¹⁸

Barta érveit – fél évszázaddal később – Sütő József egészítette ki. Abból a szövegvizsgáló tapasztalatából indult el, mely szerint a kerítőség-elv szövegproblémái nagyobbak és számosabbak, mint az ártatlanság-elvé. Vagyis, másként fogalmazva, a szövegnek az olvasó együttműködésére számító fehér foltjain, az Iser által üres helyeknek nevezett¹⁹ részleteknél mind lokálisan, mind kontextuálisan az ártatlanság-elv vonzása erősebb, mint a másiké. Az első felvonás Getrudis–Ottó jelenetének egy másik helyét kell ezzel kapcsolatosan szóba hoznunk:

A' czélod' nem; de módjaid'
útálhatom. Magam készíték útát,
mivel beteg Testvérem' megvidámítása
volt Késztetőm; nem tiltottam soha
tőlled szerelmet! Vidámság, öröm,
minden csak a' szolgálatodra volt:
's most fajtalan véred tilalmas úton
Melinda' bírására csergedez.²⁰

17 ZOLTVÁNY 1889, 313–358., 487–520.

18 BARTA 1976, 386.

19 ISER 1994, 284–301.

20 KATONA 1821, 37.

A *czél* szóval szerintünk sem Melinda elcsábítására utal (mint vádlói vélik), hiszen ezt *tilalmas útnak* minősíti (s ezzel nem az erőszakos megoldásra gondol, amelyről nem is tud), az általa nem ellenzett cél Ottó egyéb szerelmi kalandjaira vonatkozik. A *mód* pedig – igazat adunk Sütőnek – Melinda megkörményezése (és nem pedig kontársága ebben a dologban), amelyről csak ekkor szerzett tudomást, és nem csupán erkölcsi, de politikai szempontból is határozottan elítéli. Az a körülmény, hogy öccse a jelek szerint kudarcot vallott, még kínosabbá teszi számára az ügyet, ami azonban már eleve elfogadhatatlan. A jelenet elemzése során Galamb Sándor szintén úgy fogalmazott, hogy Gertrúd egyáltalán nem biztatja öccsét, „s ellene való felháborodásának első és főmotívuma *erkölcsi* megütközés a becsstelen szándék miatt.” Ő is úgy gondolta, hogy a Gertrudis–Ottó párbeszéd szövegéből nem lehet arra következtetni, „hogy Gertrudisnak már eleve is az volt a célja, hogy hitvány öccse által Melindát elcsábíttassa.”²¹ Sütő hangsúlyozza, hogy Bíberách – Gertrúd szavainak félreértésén alapuló – tanácsának csak akkor van értelme, ha a ritter is úgy tudja, hogy a királyné csak most értesült Ottó szándékáról. Az első kidolgozás szövege valóban szolgálhat interpretációs segítségül. Gertrudis Előversengés-beli szavaira ott Ottó ezzel reflektál *dörmögve*: „Hm, átkozott dolog.”²² Mind a szöveg, mind az instrukció kizárja, hogy valamiféle testvéri összejátszást feltételezzünk, amit Gertrúd megnyilatkozása végleges szövegének elemzésével is kizártunk.²³ (A szakirodalomban vita folyik arról, hogy Bíberách valóban hallotta-e Gertrúd és Ottó dialógusát.²⁴ Szerintünk hallotta, félre is értette, mert a metakommunikációt nem látva nem érzékelhette Gertrúd elfordulását a dologtól, de arra nem gondolt, hogy a királyné bátorítaná Ottót. Éppen azért adja Ottó kezébe a porokat, mert megértette, hogy a fivér nem számíthat nővére segítségére. Ezért lehet majd hitelt adni a ritter későbbi elhangzó, a királynét felmentő vallomásának.)

21 GALAMB 1934, 399.

22 KATONA 1983, 21.

23 NAGY 2012, 630–647.

24 BÍRÓ 2002, 127–128.

Gertrúd és a Melinda-ügy kapcsolatára Galamb Sándor egy, a hivatkozottnál korábbi írásában is reflektált. A *Bánk-probléma* című dolgozatában azt fejtegeti, hogy Bánk gyilkos tettének, ha nem is elfogadásához, de legalább megértéséhez az kellene, „hogyan Gertrudis magának az aljas tettnek közvetlen előidézésében is bűnös legyen. Erre a kérdésre pedig mi nézők vagy olvasók határozott nemmel felelünk és Bánk sem felelhet rá határozott igennel.”²⁵ Hartyáni Zoltán Bartához hasonlóan ugyancsak Bánk tragikumának és Gertrúd szerepének összefüggése felől közelíti meg a kérdést: egy kerítő Gertrúd gyengítené a dráma kifejtésének dramaturgiai következetességét. A dráma szövege alapján, mondja – különösen akkor, ha az első kidolgozást párhuzamosan hozzáolvassuk (mint Bartánál, nála is az a filológiai álláspont érvényesül, amit később nyitott, dinamikus szövegfelfogásnak neveznek)²⁶ – „az eddigi hagyományokkal szakítva, el kell vetnünk azt a felvetést, hogy Gertrudis és Ottó között volt előzetes megegyezés Melinda elcsábítására.”²⁷ A Melinda-ügyben Gertrúdot felmentő álláspont később, Sütő tanulmányaival azonos időszakban, más szerzőknél is megfogalmazódik. Börcsök Mária vitát provokáló cikkében radikálisan fogalmaz: Gertrudis öccse terveiről semmit sem tudott, s Melinda esetéből csupán azért lett ügy, mert Ottó idegen, s a javadalmaikat féltő magyarok a királynét is főként azért gyűlölik, mert külföldi. Bánk szerinte nemzeti üggyé szublimálja személyes indulatát, féltékenységét, bosszúját. Melinda lelki összeomlása valójában nem Ottó, hanem Bánk bűne, aki akkor hagyja magára feleségét, amikor a szerencsétlen asszonynak legnagyobb szüksége lenne férjére.²⁸

Álláspontunkat összegezve azt állítjuk, hogy Gertrúd a Melinda-ügyben – amiért végső soron megölik – ártatlan. A negyedik felvonás vége, amikor a halálosan megsebesített királyné a földre rogy, gyilkosa kezéből pedig kiesik a véres tör, a dráma nagy, tragikus pillanata. A félreértett Gertrúd tragédiája véget ért, Bánké pedig valójában most kezdődik. A rohanó végzet zord váltófutását látjuk a színpadon.

25 GALAMB 1928, 439.

26 MARTENS 1990.

27 HARTYÁNI 1933, 126.

28 BÖRCÖK 1979. Az írásra elutasító módon válaszolt VARSÁNYI Viola *Melinda panasza* című cikkével, l. Kortárs, 1980, 491–493.

2. Bűnös vagy áldozat (Exkurzus)

Bár a *Bánk bánnal* foglalkozva elhatározott szándékunk, hogy a dráma szövegvilágán belül maradunk, ezúttal mégis kivételt teszünk, mert Gertrudis szerepének értelmezéséhez, perének anyagához hozzátartozik a történeti források tanúságtétele.

Gertrúd a feltörekvő Anderchs–Merániai bajor nemesi családból származott. IV. Berthold 1180-ban megkapta I. (Barbarossa) Frigyesztől már meglévő birtokai mellé az Isztriai félszigetet és az Adriai-tenger melletti Merániát, s ezzel a család rangja, vagyona jelentős mértékben erősödött. (Meránia neve a Meer 'tenger' német szó latinósított alakja.) A királyné erre a merániai hercegre, az apjára utal akkor, amikor szemrehányást tesz Ottónak méltatlan viselkedése miatt: „a' nagy Berchtold' vére így / fajúlt el?” Gertrúd 1203-ban (vagy előtte) lett III. Béla kisebbik fiának, a későbbi II. Andrásnak a felesége. Előnyös házasságot kötött: II. András idején fordul először elő az *Archiregnum Hungariae* kifejezés, ami birodalmi ambíciókat jelez. (A *Bánk bán* IV. felvonásbeli Gertrúd-monológjában ez a motívum fontos szerepet játszik.) Nővére, Szent Hedvig Szilézia védőszentje (1267-ben kanonizálták), leánya Szent Erzsébet, a thüringiai tartománygróf, Hermann Lajos nevű fiának felesége, a középkortól mindmáig nagy tiszteletben álló európai szent (már négy évvel halála után, 1235-ben szentté avatták), Marburgban és Kassán templomot emeltek tiszteletére. Erzsébet leányát, Merániai Gertrúd unokáját, Altenbergi Gertrúdot is boldoggá avatták. (Árpád-házi Szent Margit is az ő unokája.) A mi Gertrúdunk tehát szentek vérrokona. Három fia közül a legidősebb, IV. Béla, aki a tatárdúlás után újjáépítette az országot, ennek öccse, Kálmán (egy ideig halicsi király) a Muhi csata hősi halottja.

Gertrúdot a történetírók erős akaratú nőként írják le (nomen est omen: nevének jelentése 'dárdás', 'dárdavivő'²⁹), aki az idegengyűlölő, hatalmukat féltő magyar főurak szemében bűnbakká vált. Erre a szerepre a magyar királynék eleve alkalmasak lehettek, részben idegen származásuk, részben pedig nemük révén, különösen akkor, ha, mint Gertrúd, átlépték a férfitársadalom által rájuk szabott női szerepkör határait. Megjegyzendő, hogy az Árpádok idején a királynéknak birtokuk és udvartartásuk volt, sőt vámok jövedelmeit élvezték,³⁰ de a *reginatus* mindvégig megmaradt a királyi hatalom

29 SZABÓ M. 1979.

30 WEISZ 2014.

megszabta határok között. Intézményi hatalom nem kapcsolódott hozzájuk. A király felesége átmenetileg akkor kerülhetett előtérbe, ha a király – mint II. András a halicsi háború idején – akadályoztatva volt hatalma gyakorlásában. Gertrúd feltételezhető kormányzói jogosítványa azonban csak mellékmotívum lehetett a bekövetkező dologban, mert az iránta táplált gyűlölet korábbi keletű.³¹ Ehhez tudnunk kell, hogy férfitestvérei kevésbé tiszteletre méltó szerepet játszottak. Henrik isztriai örgrófot és a magyar királyné fivérét, Ekbert bambergi püspököt megvádolták Frigyes császár fiának, Sváb Fülöp német király meggyilkolásával, ami azonban akár a wittelsbergi rokonok intrikája is lehetett. Mindenesetre ezzel megkezdődött a család hanyatlása. (Erre a gyilkosságra céloz Bíberách a harmadik felvonásban: „én, egyedül, tudom, / ki volt Fülöp Királynak gyilkolója!”) A megvádolt testvérek nővérük udvarába menekültek. A rokonait pártoló Gertrúd elleni gyűlölet véres eseménybe torkollott: 1213. szeptember 28-án a pilisi erdőben a magyar főurak – kihasználva a király távollétét, aki Halicsban háborúzott – a királyné vendégei számára rendezett vadászon meggyilkolták. A királynéra a halálos csapást Péter ispán mérte. A Gertrúd környezetében tartózkodó Lipót osztrák herceg és Gertrúd testvére, Berthold kalocsai érsek csak nehezen tudott elmenekülni. A királyné holttestét a ciszterciek pilisi kolostorában temették el, amely rendhez a családot bensőséges kapcsolat fűzte.³²

A királynék, akik a dinasztikus érdekeknek megfelelően többségükben külföldről származó idegenek voltak, gyakran provokálták nálunk a középkori felfogást, amely szerint a nő és a hatalom társulása nehezen, vagy egyáltalán nem elfogadható. Márpedig a királyné közvetlen (pl. férjét helyettesítő) és közvetett hatalommal is rendelkezett, férjére gyakorolt hatása révén. „Gertrudis éppen a király maga!” – mondja Bánk Peturnak a dráma második felvonásának nagy vitájában, amely éppen a királynéről folyik. A királyok feleségei ennek következtében gyakran kerültek a bűnbak szerepébe. Gertrúdon kívül elegendő Piast Erzsébetet említeni, aki ellen szintén merényletet követtek el, habár élete helyett csupán négy ujját veszítette el Zách Felicián karja által. Nagy Lajos özvegyét, Bosnyák Kotromanić Erzsébetet leánya szeme láttára fojtották meg a boszniai bán emberei, Habsburg Máriának, a „német lutheránának” férje hősi halála után menekülnie kellett az országból, nem a törökök, hanem a magyarok elől, akik menekülés során ki

31 ZSOLDOS 2014.

32 MAJROSSY 2014.

is fosztották. Igaz, a királynék egy másik, a bűnbakéval ellentétes szerepet is betölthettek, a szentét – az Árpád-ház bővelkedett ilyenekben (a magyar Anjouk is) – de, jellemző módon, ennek feltétele a hatalomról (és néhány esetben a házaseletről) való lemondás, sőt, ezek határozott elutasítása volt. Gertrúd, a dárdás, nem ilyen volt. Predesztinálva volt a bűnbak szerepére. Egy provokatív, zavarba ejtő kontraszttal megterhelve: gyűlölt idegenként mérszárolták le a pilisi erőben, írják majd a krónikások, miközben tudniuk kell, hogy véréből szentek származnak. Caesarius von Heisterbach, Szent Erzsébet egyik legkorábbi legendájának ciszterci szerzője, Gertrúdot is mártírként említi, akinek lelki erényeiből, mint a kegyesség bővizű forrásából fakadtak leánya szentségi tulajdonságai.³³ Bűnbak, vagy áldozat? – kérdezzük. És kérdésünk nem csupán a történelmi Gertrúdra vonatkozik. A *Bánk bán* elemzésére vállalkozónak is ezzel a problémával kell szembesülnie. A gyilkosság híre hamar eljutott külföldre. A kútfők egy része a magyarok idegengyűlöletével, kivált németellenességével magyarázza a történeteket, s Péter ispánt nevezik meg gyilkosként, legkorábban a *Salzburgi Főszékeskáptalani Évkönyv*, ennek archetípusa 1216-ban, vagy nem sokkal ez után készülhetett. A merénylet szemtanúiként (részvevőiként) szóba hozott Kacsics nembeli Simon és Mihály, valamint Bánk veje, Simon részvétele, illetve jelenléte nem bizonyítható.³⁴ Olyan forrás is van – ilyen Signai Boncompagno retorikai traktátusa –, amely szerint János esztergomi érsek kétértelmű levelet küldött az összeesküvőknek. Az egykorú és hiteles külföldi krónikák szerint tehát a királyné megölése politikai merénylet volt.³⁵ A források egy – bennünket közelebbről érintő – csoportja szerint személyes bosszú állt a háttérben. Először az esemény után fél évszázaddal, 1270 körül keletkezett *Chronicon Metrorhythmicum* beszél arról, hogy a kalocsai érsek, a királyné testvére, nénje segítségével elcsábította Bánk nádorispán feleségét. Más források szerint ez a királyné tudta nélkül történt. Bánk feleségének bekapcsolása a történetbe tehát későbbi keletű. Ennek okaként szóba hozták a Zách Klára eset inspirációját,³⁶ illetve II. András harmadik felesége, Beatrix elleni házasságtöré-

33 KLANICZAY 2014.

34 KÖRMENDI 2014.

35 ÉRDÚJHELYI 1893, 3–20.

36 Megjegyezzük, hogy Kisfaludy Károly *Zách Klára* című drámája Katona művének analogonja, ami a két eset rokoníthatóságát igazolja.

si vád hatását,³⁷ ám ez nem magyarázza Bánk ügyének előtérbe kerülését. Leginkább az eset pikáns szerelmi historikuma vonzhatta a krónikásokat. Az affér később novellisztikus, sőt legendás elemekkel lett kiegészítve, és gazdag irodalma keletkezett.³⁸ A magyarországi krónikák közül először a *Képes Krónika* állítja, hogy Gertrúdot Bánk ölte meg felesége kiszolgáltatása miatt. Ezt a verziót vette át Thuróczy *Chronica Hungarorum*-a, majd novellisztikusan kiszínezve Bonfini. Ez utóbbi szerint Bánk jogos haragjában ölte meg Gertrudist. Később Katona István (*Historia critica regum Hungariae*) és Pray György (*Annales regum Hungariae*) nem tartja valószínűnek a csábítás megtörténtét, csak a gyanú árnyéka vetülhetett a királynéra, és ennek idegenpártolásával magyarázza a Péter vezetésével kirobbant összeesküvést. Virág Benedek viszont e mellett fenntartja a kerítőség vádját.³⁹ Bánk szerepének tisztázását nehezíti az a körülmény, hogy Péterrel ellentétben vele az események után nem számoltak le, s csak 1222 után távolították el a pozíciójából. Bánk felesége ügyének hitelét gyengíti, hogy a szerelmi kalanddal vádolt Berthold megúsza a pilisi leszámolást, és csak 1218-ban hagyta el az országot (hogy aquileai pátriárkaként fejezze be életét). Kristó Gyula *Az aranybullák évszázada* című könyvében is valószínűtlennek tartja, hogy a királyné elleni összeesküvésnek személyes motivációja lett volna.⁴⁰

Katona József több forrásból táplálkozott, ám anyagát – mint a *Ziska* és a *Jerú'sálem* *Pusztulása* esetében – nem a historikus, hanem a dramaturg szemével rendezte el, kiaknázva a kútfőkben mutatkozó eltérő álláspontoknak, drámája szempontjából termékeny inspirációját. Nem értünk egyet a kritikai kiadás sajtó alá rendezőjének megállapításával, mely szerint „Katona drámájában az események lényegét Bonfinival egyezően adja elő, jóllehet Gertrudis bűnrészességét korlátozza.”⁴¹ Jelentős mértékben eltért Bonfinitól, és mindazoktól, akik Gertrúdot kerítőséggel vádolták, mert a dráma – a szerző szándékától függetlenül – a királynénak a Melinda-ügyben való bűnrészességét nem csupán korlátozza, hanem – lehet, hogy a szerző szándéka ellenére – elveti, megszünteti. Éppen ez által válik világossá Gertrudisnak, e nagy formátumú királynénak valódi tragikai vétke. A per folytatódik.

37 Beatrix fiát, István herceget – III. András apját – Gertrúd fiai, IV. Béla és öccse, Kálmán, nem ismerték el testvérüknek.

38 ÉRDÚJHELYI 1893, 125–137.

39 KATONA 1983. Ld. a kritikai kiadás *Történeti források* című fejezetét: 399–407.

40 KRISTÓ 1976, 46.

41 KATONA 1983, 404.

3. Gertrudis monológja

A királyné jellemének, drámabeli szerepének és Ottóval kapcsolatos beszédstratégiájának kulcsát a IV. felvonásban elmondott monológja adhatja kezünkbe. A felvonás bevezető instrukciója szerint az Udvarnok egyik kezében „egyj világtörténet-könyvét, kinyitva” tart (a másokban Pontio di Cruce levelét), a függöny felgördülése előtt ezt a könyvet olvastatta fel Gertrúd, erre vonatkozó visszautalása szerint két törvényhozó, Solon és Lycurgus művét. Ez az olvasmányélmény inspirálja a szakasz 3. jelenetében elhangzó magánbeszédét, amelyet – a jellemrajz és a per szempontjából – rendkívüli jelentősége miatt teljes egészében idézünk.

UDVORNIK (*jön*)

Nagy Aszszonyom –

GERTRUDIS

(*egy futó pillantattal*)

Jöjjön Melinda.

UDVORNIK

De –

GERTRUDIS

(*elmerülve*)

Uralkodás! **Parancsolás!** minő
más már csak ennek még a' hangja is,
mint **engedelmeskedni** – hát minő
ez még **valóságában?** – Egyj Magyar
Országba! majd Polyák' – Podólia',
aztán Velence', a' kevély Velence' –
Európa harmadába',

(szédülni láttatik)

Gyenge Lélek,
szédülsz? – pirúlj! Ha egyszer annyira
segítne Endre' fegyvere, semmivel
se lenne szédítőbb, mint mostan ez.

(elevenebben)

Törvényt kiszabni, és úgy lenni e' felett,
miképpen a' Nap sok világokon! Csak ez-
is elfelejtetheti velünk rövid
éltünknek álmatlan sok éjtszakáit –

(az Udvarnikhoz)

Ha! még is itt?

UDVORNIK

Mikhál-bán jönne be
erővel is –

GERTRUDIS

Melinda.

UDVORNIK

Jól vagyon.
(el)

GERTRUDIS

Saját Eszünket, 's Akaratunkat, a'
leg-ostobább köntösben is annyira
szenté teremteni, hogy azt egyj egész
ország imádja. Önn' magunknak az
lehetni, a' minek **szerettyük**; és
másnak **parancsolhatni**, **lennie**
az, a' minek **kell lenni** – átkozott! mitől
foszthatsz meg, Ottó, még tán engemet!!!⁴²

A *Bánk bán*, mint már többször is hangsúlyoztuk, színdarab, amely a Rondella színpadára van képzelve. Az instrukció szerint – *szédülni láttatik* – a színésznőnek gesztussal kell láthatóvá tennie elragadtatottságát, amit a játéktér egykori félhomálya fokozottan megkövetelt. Mivel a szédülés állapotát a jelzett instrukció utáni monológ részlet is közli, az efféle (Schillernél is gyakori) ismétlés nyomatékosító, kiemelő szerepű. Ez összefügg Gertrudis álmatlanságával, amire ő maga utal. Az álmatlanság színpadi közlése Hevesi Sándor (és a drámai hagyomány) szerint a hatalomcentrikus tudat jellemzője.⁴³ Ezen a végzetes napon azonban Gertrúd az altató hatására hosszú, mély álomból ocsúdott. A szituatív ellentét jelzi, hogy a királyné jelen érzelmi állapotától és az adott helyzettől elkülönülve, az olvasott könyv hatására általánosabb síkon beszél, a konkrétabb viszonyokra csak a monológ végén, elmélkedésének magaslatáról mintegy – a közeledő végzet komor jelzéseként – alábukva utal. A monológ első fele valójában nem is igazi magánbeszéd, mert az Udvarnok nem távozott a szcenikai térből, jelen van, ám a magába fordult, bezárkózó tudatú nő nem vesz tudomást jelenlétéről. Gertrúd, mint a dráma szűkebb terének valamennyi szereplője, magányos lény. Nem csupán azért, mert férje, akit szeret, távol van, öccsét pedig megveti – bár Berchtold vére összeköti őket, egészen addig, hogy gyilkosaként is őt

42 KATONA 1821, 88–89. Ismét jelezzük, hogy a Katona-drámák kézírataiban sajátos írásmóddal, pl. más duktusú, nagyobb betűkkel, a Trattner-féle első kiadásban pedig ritkított szedéssel kiemelt szövegrészeket, amelyeket az újabb kiadásokban, így a kritikai kiadásban is dőlt betűkkel jelölnek, mi – az instrukcióktól történő megkülönböztetés céljából – vastagított betűkkel emeljük ki.

43 HEVESI 1901, 112.

lesz kénytelen majd megnevezni –, a magyarok pedig, a Király hívei kivételével, nem szeretik. Ebben az ellenséges érzületben egyaránt osztozik Petur, a békétlenek és Tiborc.

De ő sem szereti a magyarokat. „Oh, nem-esmered / te a’ Magyart még!” – mondja nyomatékos erővel a magyar érdekeket képviselő Mikhálnak az instrukció szerint *félútálattal*. Az országot azonban tiszteli, és annak javán vél munkálkodni. Petur szerint „Bámúlja a’ harisnyát” (ez egyike a rendkívül kevés, jelmezekre történő utalásnak), azaz a bán szerint előnyben részesíti nyugati viseletet hordó meráni híveit. Erre nézve narratív formában több információt is kapunk Peturtól a második, Tiborctól a harmadik felvonásban, de a színpadi térben egyedül a „Turingiai Leány”, Izidóra áll közel hozzá. Korábban már láttuk,⁴⁴ hogy az elkülönülő lektusok drámai terében Gertrúd egy általa konstruált, osztott regiszterű, de zárt, és a cselekmény során mind inkább bezáruló nyelvi világban él, amelynek falai egyre inkább elszigetelik őt a kívülről érkező jelzésektől. Ezt a gögös önmagába kapaszkodást, becsukottságot példázza Pontio di Cruce levelének asztalra vetése megvető mondat kíséretében, valamint a későbbi Mikhál-jelenet. „Nem hinni látszol, ’s tántorithatatlan’ / megállni, mint minden kevély-eszű” – mondja majd neki Melinda bátyja. Pedig fontos jelzést kapna. A negyedik felvonás elején döbbenetesen tájékozatlannak mutatkozik (ebben, persze, az altatónak is komoly szerepe van), Izidóra információi (akiről nem tudja, hogy szerelmes Ottóba, pedig ez a körülmény az ő közbenjárására esetleg más irányba terelhetne volna az eseményeket), az általa közölt hírek a monológ előtt lavinaként zúdultak rá. Ebben a helyzetben a dárdák varázslónője összpontosítani igyekszik lelki energiáit, és szellemi-erkölcsi motívumait is összefoglalja. Ez a sűrítmény a monológ.

A dráma tagolt lektus-mezejének egyik szólama kristályosodik benne. A műben, primer szinten, minden szereplő, magyarok, spanyolok és merániak, urak és parasztok, egyaránt magyarul beszélnek, Katona József nyelvén, még Pontio di Cruce illír helytartó is magyarul írta levelét, ám szekunder szinten a magyar nyelvnek más-más változatát szolgáltatják meg (mint Bánk és Petur a második felvonásban). Gertrúd tagolt szólama, több regiszterből álló osztott beszédalakzata sajátosságaként a meráni diskurzusba tudatosan beépíti a Király hangját és – taktikusan – a magyar nemes

44 NAGY 2012.

urak beszéd-töredékeit. Mindez magas intellektust feltételez. Gyakran magához ragad más szerepekhez, státusokhoz tartozó beszédelemeket. Az Előversengésben „jobbágyaim”-nak nevezte az alattvalókat (ez a Király hangjának képviselte, illetve elorzása volt), amit a drámában mind Petur (a második felvonásban), mind Bánk elutasít (a negyedik felvonás nagy szópárbajában). Monológjában is a Király helyett beszél, ami a dráma világában merőben problematikus. Ráadásul súlyosan téved a Király hangjának megítélésében, mert míg ő az uralkodás lényegét a parancsolásban látja, szemben az engedelmeskedéssel, addig az ötödik felvonásban fellépő Király, mint látni fogjuk – jellemének és a kialakult helyzetnek megfelelően – egy felsőbb parancsnak való engedelmeskedés által kívánja betölteni uralkodói szerepét („Istenem! / Jól értelek; kivetted kezemből / pálcámat”). És apja (III. Béla) végakarátát idézi: „Legnagyobb fájdalmatokban is királyi széketek / előtt jelenjen meg tekintetem, és intsen emberi uralkodásra.” A Király tehát – szöges ellentétben Gertrudis hatalmi diskurzusával – Isten és az Apa tekintetének látókörébe szituálja önmagát. Monológjában Gertrúd valóban idegenként nyilatkozik meg, mert idegen nyelven beszél. Hangja a színdarab nyelvi világában merőben inadekvát.

A monológban megfogalmazott nagyhatalmi elképzelés nem tér el a 13. század szellemétől, még a 19. századétól sem (habár a napóleoni háborúk utáni években sajátos visszhangokkal), a dráma világában pedig a királyné ambíciózus jellege hitelesíti, de motiválhatja továbbá az a politikai stratégia is, amelyet Jan Assmann így fogalmazott meg: „A belpolitikai nehézségek legjobb ellenszere az agresszív külpolitika.”⁴⁵ A délvidéki helytartó levelének és a királyné gondolatait inspiráló világtörténetnek együttes jelenléte a színen (mint már utaltunk rá, az Udvarnok egyik kezében a levél, másikban a könyv) lehetőséget ad erre a megfontolásra. Ám Gertrúd hatalomközpontú gondolkodására jellemző, hogy szerinte őt, az ő politikai koncepciójának megvalósítását segíti Endre fegyvere, nem pedig fordítva. Ennek a dráma világában kétszeresen sincs realitása: a második felvonásban, kivált Petur szolamában ellenállás mutatkozik Gertrúd uralkodói ambícióival szemben, és kritika fogalmazódik meg Endre külhoni háborújával kapcsolatosan.

45 ASSMANN 1999, 151.

A monológ legfőbb problémája azonban az uralkodó törvényalkotó hatalmával kapcsolatos szövegrész, amely szerint az uralkodó fölötté áll a törvénynek. Ez nyilvánvalóan ütközik a felvilágosodás hazai programjainak eszméivel, nemcsak a felvilágosult rendiség koncepciójával, hanem a jozefinizmus eszméivel is, mert Karl Anton von Martini és Joseph von Sonnenfels egyaránt hangsúlyozták, hogy az uralkodói hatalmat a közboldogság érdekében kell gyakorolni.⁴⁶ De még az abszolút monarchia elvrendszere is azon a tézisen alapult, hogy mivel az uralkodó, aki maga a törvény, éppen ez által elválaszthatatlan a törvénytől, amelynek alárendeltje és megvalósítója. Mindezzel szemben Gertrudis azt mondja: „Törvényt kiszabni, és úgy lenni e’ felett, / miképpen a Nap sok világokon!” A törvénynek és az uralkodónak ez az elválasztása, az utóbbinak az előbbihez képest fölérendelt helyzete egy zsarnok megnyilatkozása. Ez pedig – és ez a perdöntő a monológ megítélésében – ütközik a dráma szellemével. Egyrészt azért, mert ezt a szöveget legfeljebb a Király mondhatta volna el, aki viszont, mint láttuk, éppen ellenkezőleg, alárendeli magát az isteni törvénynek és az emberséges uralkodás apai parancsának. Gertrudis nyelve agresszív kód. Nemcsak Endre szavai felől láthatjuk ilyennek, de még, akaratlanul, Bíberách is leleplezi, amikor az első felvonás egyik monológjában a Gertrudis féle elképzelés leleplező torzképét adja:

’S ilyen szegény egyj ember? és pedig
 Uralkodó ember! még is kezében
 a’ Nénnye’ szíve, a’ kit egyj nagy ország
 fél –! Tartományok hát csak **machinák**,
 a’ mellyeket kis gyermek is megindít,
 ha **Félelem**, ’s **Reménység** mindenik
kereket helyén maradni kényszerít.⁴⁷

A törvény fölé helyezett uralkodó pozíciója a felülről szemlélt és működtetett államot olyan gépezetnek tekinti, amelynek kerekeit manipulált érdekek tartanak össze. Bíberách szavai baljós előrejelzést szolgáltatnak Gertrudis programjához: „Önn’ magunknak az / **lehetni**, a’ minek **szerettyük**; és / másnak **parancsolhatni**, **lennie** / **az**, a’ minek **kell lenni**”. Gertrúd hatalmi diskurzusa kényszerítő beszéd (*coercive language*), amellyel szemben

46 KOSÁRY 1983, 275–283.

47 KATONA 1821, 29.

Melinda és Mikhál részéről a vakmerő beszéd (*fearless speech*) lesz a válasz, ami beleillik a *parrhesia* általunk vizsgált dramaturgiai helyzeteinek sorába.⁴⁸ Gertrúd kényszerítő beszédének drámabeli létéből sok minden levezethető. A Petur által felsorolt sérelmek, Tiborc panaszának tapasztalati anyaga, a Békétlenek törekvései és Pontio di Cruce levelének információi. Mert függetlenül attól, hogy Bíberách helyesen ítéli-e meg Ottó és nénje viszonyát, abban a gépezetben, amely fölött a törvénytől elválasztott uralkodó áll (vagy egy efféle uralkodói ambíciókat magában tápláló királyné), az ő köréhez tartozó személyek a helyzet kiaknázóivá válhatnak. Így válik az ország a merániak túszává. Az ellenük táplált, s egyre forrósodó gyűlölet a vétleneket is magával sodorja. Erről tanúskodnak a meghurcolt Mikhálnak az ötödik felvonásban elhangzó szavai:

Késő Vénség fehérlik
fejemen – mocsok nem volt rajtam soha
más, mint kiontott vére a' Haza',
és a szent Igazság' Ellenséginek:
most mint közönséges Tolvaj vitettem
tömlöczbe, és a' külső nemzetet
a' nélkül is megútáltt Nép szeméttel
dobála. Ezt Gertrudisod tevé,
mert nem akarám Testvéremet megölni.⁴⁹

A *Bánk bán* nem a magyarok és az idegenek konfliktusáról szól. Bánk felesége is spanyol származású, és Petur asztalánál a Békétlenek között ott ülnek a bojótiak, és Mikhál az országot *Hazájának* nevezi. Ám ahogy a magyar szereplők is különböző módon gondolkodnak (ismét Bánk és Petur vitájára utalunk), úgy az idegenek táborán belül is meg kell különböztetnünk a Gertrúd által kínált lehetőségeket kiaknázó merániakat és az ország alkotmányos rendjébe beilleszkedő bojótiakat. Gertrúd talán legnagyobb bűne, hogy elfogult politikája következtében a merániak elleni harag forrpontján a Mikhál által említett Nép már nem differenciál. A gyűlölet eszkalációja egy téves politika következménye.

48 FOUCAULT 1983/1996.

49 KATONA 1821, 124–125.

És most vissza kell pillantanunk az első felvonás Gertrudis–Ottó dialógusára. Mert azoknak a szavaknak a magyarázatát, forrását, amelyeket az elkomorodó királyné keserűen elmosolyodva mond, már nem Ottónak, hanem önmagának, monológiában lehetjük meg. Hatalmi diskurzusának alapelvét vetíti rá a férfi és nő viszonyára. Ahogy felfogása szerint az uralkodó – és annak helyén ő – a törvény és az uralt ország fölött áll, egy meráni hercegnek, egy férfinak is uralnia kellene a nőt. Ez az analógia magyarázza Ottó elleni haragját:

Meráni Herczeg
egyj Férjfiú nem tud ki fogni egyj
Aszszony személyen; 's egyj Gertrudis – egyj
Aszszony tud országok felett megállni.⁵⁰

De ezek nem bátorító szavak. Ténymegállapítás. Önmagáról beszél, mint mindig. Ottót már leírta. Ismét hangsúlyozzuk, hogy a Melinda-ügyben vétlen. Ebben való feltételezett vétkességének előtérbe helyezése a szakirodalomban elfedi valódi bűnét, amely állambölcseleti természetű, és hatalmi diskurzusával kapcsolatos. Egy nagy formátumú nő tragikus tévedése. Akit kihasználnak pártfogoltjai. De kerítőként ölik meg, ami gyilkosa végzetes tévedése. Ennek tisztázásához Bánk érzelmi állapotának és tudathorizontjának alakulását kell szemügyre vennünk.

50 *Uo.*, 38.

The trial of Gertrudis. The power struggle of Gertrudis' monologue (Act IV)

The classical drama, *Bánk bán* should be interpreted in new aspects thus we should decide the main points. A fruitful approach is to focus on female characters in order to move away, dislocate them from their stereotyped roles. In my previous papers (*Melinda könnyei / Melinda's tears* and *A magyar Lucretia / The Hungarian Lucretia*), I tried to remove Melinda from her position of the inexperienced innocent; I tried to reveal what and how happened to her, with all the physical and mental consequences of the rape she had to suffer. I am determined to free the queen, Gertrudis, from the stigma of the 'evil (foreign!) lady'. It is a rather risky experiment as most experts (from János Arany, Pál Gyulai, János Horváth, to Pál Pándi) considered Gertrudis as not only the enemy of Hungary but the immoral procuress who passed Melinda (the Palatine's wife!) over to her brother, the lecherous Otto – thus Gertrudis knew about Otto's intentions. I have a different opinion: there is no textual evidence that Gertrudis knew Otto's plans (prior to I/13, according to the first edition); what is more, when she realized Otto's plan she was definitely against it. In that sense, my paper is a retrial concerning Gertrudis' guilt. The key to her character is her monologue (IV/3.) of her views on power(!). She identifies power with dictation and legislature assuming an exceptional position for the legislator, above the Law. This view is against the constitutional notion represented by the King himself in the drama (Act V). All the grievances listed by Petur (Act II), Tiborc (Act III), Mikhál and Bánk (Act V) can be deduced from Gertrudis's notion of power. Within the legal system of the drama, Gertrudis's views on power leading to a tragic outcome are erroneous. But she is innocent in the guilt she is murdered for (in the crucial minute, Bánk calls her a *procuress*) – thus, we see the tragic fate of Bánk. *Bánk bán* is the tragedy of misunderstanding, its textual atmosphere is a semantic obscurity where every figure is walled into his/her own linguistic world with a limited possibility of observation. Multilingualism which is the main feature of the drama becomes the source of the tragedy. (See my papers *Gertrudis színre lép / Gertrudis enters* and *A rejtekajtó / The hidden door*.)